

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»: ЗБАРАЗЬКИЙ ЗАМОК

У статті висвітлено історико-картографічні особливості дослідження території сучасної Тернопільської області, розглянуто стан картографування населених пунктів регіону, де знаходяться об'єкти Національного заповідника «Замки Тернопілля», виявлено та досліджено значний об'єм картографічного матеріалу кін. XVI – поч. XX ст., що стосується вказаного регіону і міста Збараж.

Ключові слова: історичне картографування, топографічна та кадастрова карта, йосифінське картографування.

Важливим фактором дослідження нерухомих пам'яток історії і культури, поряд із вивченням літописних джерел та археологічних артефактів, є аналіз картографічного матеріалу, що стосується певного регіону чи окремого населеного пункту. Більшою чи меншою мірою на історичних картах відносно достовірно відображено просторову локалізацію населених пунктів, а в них – і окремих елементів (в даному випадку замків та палаців). Крім того, карти, схеми та плани відображають положення об'єктів по відношенню до торгових шляхів, указують на розміри та адміністративно-територіальну таксономію населених пунктів, допомагають зрозуміти причини виникнення їх саме в тому чи іншому місці тощо. Виходячи з цього, виявлення, дослідження, систематизація та практичне використання історико-картографічного матеріалу є важливим та актуальним чинником у вивченні історико-фортифікаційних об'єктів регіону з метою їх подальшої *консервації, відбудови, реставрації, пристосування та збереження*.

Об'єктом дослідження статті є картографування території сучасної Тернопільської області, а предметом дослідження є Національний заповідник «Замки Тернопілля», зокрема його замки та палаці.

Аналіз наукової літератури та фактичного матеріалу відповідного напрямку виявив надзвичайно скупі джерельну базу щодо картографування даного регіону. Ґрунтовними джерелами з історії та наукових основ картографування території України взагалі від найдавніших часів до сьогодення є праці доктора географічних наук Ростислава Сосси [2]. Однак регіональні аспекти цього напрямку, зокрема дослідження Тернопілля, практично не вивчені. Метою даної роботи є аналіз виявленого на даний час, картографічного матеріалу, що стосується території Південної Волині, Східної Галичини та Західного Поділля, де, в основному, зосереджені оборонно-фортифікаційні об'єкти Національного заповідника «Замки Тернопілля».

На основі розгляду картографічної діяльності як

Карта 1. Фрагмент «Карти фон Міга» (Збараж)

суспільно-історичної системи, що розвивається у часі, основних принципів, за якими конструється схема періодизації розвитку картографування, і авторських досліджень картографічної спадщини виділено шість основних етапів картографування території України: 1) картографічні зображення у первісному суспільстві; 2) картографування у стародавні часи (IV ст. до н.е. – V ст. н.е.); 3) картографування у середньовіччі (VI ст. – початок XVII ст.); 4) картографування у нові часи (середина XVII ст. – 1920 р.), який включає три періоди: середина XVII ст. – друга половина XVIII ст., кінець XVIII ст. – 1918 р. і 1918-1920 рр.; 5) картографування у радянські часи (початок 20-х – початок 90-х рр. XX ст.), який також включає три періоди: початок 20-х рр. XX ст. – 1941 р., 1941-1945 рр., 1945 – початок 90-х рр. XX ст.; 6) картографування у незалежній Україні [1]. Оскільки замки, палаці та фортеці заповідника, в основному, були споруджені в період кін. XVI – поч. XVII ст., наша увага була звернута саме на четвертий період. Лише декілька карт відображають зазначений регіон кін. XVI ст.

Так звані загально-географічні карти дозволяють дослідити глобальні моменти того чи іншого населеного пункту (зосередження на правому чи лівому березі річки чи ставу, розташування по відношенню до великих торгових шляхів та караванних доріг, тип міських оборонних укріплень тощо). Топографічні та кадастрові карти дають змогу визначити планувальну структуру населеного пункту, зосередження певної оборонної фортифікації, наявність земляних укріплених валів і т.п.). На окремих як загально-географічних, так і топографічних і кадастрових картах позначені кордони держав та їх структурно-адміністративних підрозділів (воєводств, повітів, гмін тощо), тому можна прослідкувати, до яких державних та регіональних утворень належали ті чи інші населені пункти. Крім того, такі карти дозволяють прослідкувати трансформацію історичної назви міста чи поселення і який статус воно мало в конкретному історичному періоді (наприклад село Язловець (Яблунівка) Бучацького району

Тернопільської області з середини XIV ст. до 1934 р. вважалося містом).

Отже, предметом дослідження даної статті є Національний заповідник «Замки Тернопілля», який є провідним суб'єктом туристичної діяльності на території Тернопільської області, зокрема у сфері замкового туризму. Заповідник є членом Регіонально-туристичного інформаційного центру «Карпатський регіон» (Свідоцтво №1/04 від 28.03.2005 р.), а також членом Українського центру розвитку музейної справи Міжнародного благодійного Фонду «Україна – 3000». Державний історико-культурний заповідник у м. Збаражі створено відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. у зв'язку з 400-річчям від дня народження гетьмана України Богдана Хмельницького, війська якого в ході Визвольної війни українського народу проти польської шляхти 1648-1657 рр. неодноразово перебували і вели бої під Збаражем. До складу заповідника увійшли архітектурний комплекс Збараського замку XVII ст., пам'ятки архітектури національного значення міста та околиць (костел св. Антонія, монастир о. Бернардинів у Збаражі, Спасо-Перображенська церква 1600 р. в с. Залужжя, адміністративні будинки, млин тощо). У 1999 р. на базі палацово-паркового комплексу XIV-XIX ст. – пам'ятки архітектури національного значення – створено Вишнівецьку філію заповідника. 2002 року створено Скалатську філію на базі пам'ятки архітектури національного значення «Скалатський замок» (XVII ст.). Враховуючи велике значення заповідника у справі збереження особливо цінних, об'єктів історії, культури, архітектури, а також його роль у відродженні національно-культурних традицій у січні 2005 р. Указом Президента України закладу надано статус національного і перейменовано на Національний заповідник «Замки Тернопілля». Він підпорядкований Міністерству регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. до складу заповідника увійшли замок 1631 р. у в. місті Теревовля, замок XVII ст. в селищі Микулинці Теревовлянського району, замок XVII ст. в селищі Золотий Потік, замок 1600 р. в селі Підзамочок, замок XIII-XVIII ст. в селі Язловець Бучацького району, замок XIV-XVII ст. в селищі Скала-Подільська і замок XVII ст. в селі Кривче Борщівського району. У 2009 р. на баланс заповідника було передано замок XVII ст. в Чорткові Тернопільської області. На Генеральній карті України французького інженера, картографа та фортифікатора Гійома Лавассера де Боплана 1649 р. (південної орієнтації) знаходимо позначення об'єктів заповідника, які знаходяться на його балансі на даний час, оскільки на середину XVII ст. всі вони в тому чи іншому вигляді уже були

споруджені. Біля містечок у вигляді відповідного умовного позначення зображено замки чи укріплені мури власне населених пунктів. Оскільки карта складена 1649 р., то на ній не знаходимо фортець, збудованих наприкінці XVII ст. (Скалатський замок), або замків, які на той момент вже були зруйновані, а будівництво нових ще не завершено (замок Корибута-Дмитра, сина Ольгерда Гедиміновича, у містечку Вишнівець). Натомість, у цих об'єктах відзначені елементи сакральної архітектури. Цікаво, що крім замків, фортець, оборонних монастирів та церков подані і міські фортифікації ряду міст та містечок Поділля (Збараж). Окремі населені пункти відрізняються від сучасних своєю назвою (Золотий Потік), а сучасні села позначені як міста і містечка (Язловець). Такі моменти дозволяють прослідкувати історико-географічні особливості цих топонімів.

За 17 років роботи відбулося формування і становлення заповідника як наукової, музейної та реставраційно-виробничої установи. Наукові працівники досліджують історію, архітектуру, туристичне пристосування конкретно визначених замків, палаців та фортець. Важливим джерелом інформації в цьому процесі є картографічний матеріал, який дає змогу визначити не тільки просторову локалізацію об'єкту, а й, іноді, дозволяє при відсутності археологічного чи історіографічного матеріалу провести його попереднє датування. Середньовічні карти, схеми та гравюри допомагають зрозуміти ті об'єктивні причини, які спонукали будівничих та архітекторів минулого споруджувати твердині саме там, а не деінде.

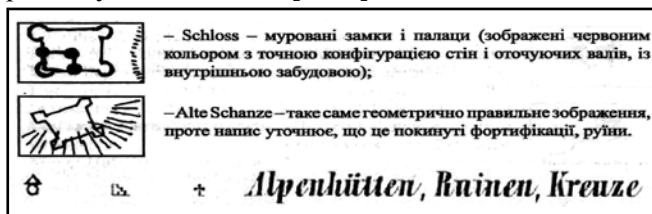
Отже, звернемось власне до картографічного матеріалу, що містить не тільки пам'ятки НЗ «Замки Тернопілля», а й інші об'єкти. Картографування території сучасної Тернопільщини протягом кін. XVI – XVII ст. можна зробити на основі опрацювання матеріалів інтернет-сайту «Kartographia Rappersviliana Polonogum» [6].

Ці карти дозволяють проаналізувати лише геополітичне чи регіональне розташування населених пунктів з оборонними фортифікаціями, однак вони не дають повної інформації щодо форм та контурів оборонних мурів, розміщення та планування дитинця тощо. Саме тому виникла потреба в деталізації карт та укрупнення їх масштабів, в основному, для військових цілей. Військові частини завжди намагались отримати відомості про стратегічні, топографічні, комунікаційні та господарські характеристики регіонів, які ставали аренами їхніх операцій. Тому на прохання високих військових чинів у австрійському уряді була реорганізована Надвірна військова рада і в 1763 р. імператриця Марія-Терезія розпорядилась запровадити військово-топографічне картографування всього комплексу земель. Передумовою для цього стало перетворення заснованого п'ятьма роками раніше

квартирмейстерства Генерального штабу у постійну організацію для топографічних досліджень, яка б змогла опікуватися таким великим проектом. Цей проект, реалізація котрого була пов'язана з іменем наступного імператора – Йосифа II, відомий у практиці та науці як йосифінське картографування чи топозйомка. Йосифінська військова карта Галичини та Володимирії, чи, як зазвичай її називають, «карта Міга», з огляду на секретність ніколи не публікувалась. Україна офіційно не володіє копією цієї карти, а нам з наукових праць відомі її окремі фрагменти. Завдяки сучасним інтелектуальним зв'язкам, які активізувались у роки незалежності України, кілька копій цієї карти є у приватному володінні українських науковців [1, 10].

На жаль, нам не вдалося отримати фотокопії оригіналів карт, тому інформацію про цей період картографування та власне карти в чорно-білому форматі отримані із книги Галини Петришин [1]. Картографічні матеріали квартирмейстерства Генерального штабу були виконані у 1749-1854 рр., а перші 19 карт, що датуються 1763-1787 рр., уведені в науковий обіг під назвою йосифінських. Серед них карта коронного краю Королівства Галичини і Володимирії, або, як її називають, «карта фон Міга» (за прізвищем керівника – інженера, обер-лейтенанта квартирмейстера австрійського Генерального штабу Фрідріха фон Міга) [1, 7-10]. Її фрагмент із зображенням Збаража буде представлено при висвітленні картографування Збараського замку (Карта 1).

Наступний історичний період картографування території сучасної Тернопільщини припадає на 30-ті – 90-ті роки XIX ст. У Державному архіві Тернопільської області автором було проаналізовано кадастрові карти австрійського періоду 1830-1890 рр. [5] ряду населених пунктів Тернопільської області, у яких знаходяться фортеці заповідника. У 1880-1887 рр. на основі вищезгаданих карт було підготовлено австрійські топографічні карти. Ці два типи карт дозволяють проаналізувати не тільки конкретну прив'язку замку чи палацу до території, а й виявити стан збереження об'єкту за допомогою умовних позначень (значки замки та руїни, контури замків, наявність стін, бастионів та казематів, розташування палаців [1, 35].

Умовні знаки замків та їх руїни

Окремого вивчення заслуговує картографування м. Збаража та його історико-архітектурних пам'яток. Карти середини XVII – поч. XX ст. відображають

планувально-містобудівні характеристики Збаража. Вище згадана карта Боплана дозволяє прослідкувати контури оборонних мурів монастиря о. Бернадринів у Збаражі, локалізацію замку в Новому місті та Спасо-Преображенської церкви 1600 р. в урочищі «Монастирок». Топографічні карти Збаража і околиць представлені, починаючи з *Übersichtsblatt der Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1:75.000 ZONE 7COL XXXIII. 1880., Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit den Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina», Kummerer C.R. von Kummersberg, 1855.; 1:115 000, і аж до трофейної американської карти післявоєнного періоду *Uebersichtskarte von Mitteleuropa T_50 Tarnopol. 1944-50.**

Такий тип австро-угорських, польських та інших карт, що застосовувалися як військово-топографічні під час Першої та Другої світових воєн, крім деталізованої інформації про територіально-планувальну структуру населених пунктів, дають змогу виявити ті села та містечка, в яких існували замки, «укріплені городи» чи інші фортифікації в попередні історичні періоди. За відповідними антропогенними формами рельєфу та топонімічними назвами (Підзамочок, Замчисько, Замочок) чи за умовним позначенням руїн фортець можна дослідити локалізацію оборонної споруди.

При дослідженні кадастрових карт Збаража і околиць [6] у ДАТОНами було виявлено досі невідомий оборонно-фортифікаційний (?) об'єкт на території села Залужжя поблизу Збаража. Він знаходиться на північний захід від Спасо-Преображенської церкви 1600 р., яка, як відомо, розташована на місці Свято-Онуфріївського монастиря XIII ст. та залишків Старозбараської фортеці XIV ст., спорудженої за «Хронікою Стрийковського» Корибутом-Дмитром, сином Ольгерда Гедиміновича після 1395 року [7, 101]. Аналіз ескізного зображення об'єкта дозволяє з досить високим ступенем вірогідності стверджувати, що це, можливо, оборонно-фортифікаційна споруда баштово-стінового типу з двоярусною в'їздовою брамою. Проте, для визначення функціональної приналежності об'єкту необхідно з'ясувати значення числа «382» на плані споруди чи провести археологічні розкопки на місці її зосередження. Аналіз «Журналу парцелей с. Залужжя» у ЦДІА м. Львова дозволить чітко визначити тип споруди. Вище окреслена територія (церква 1600 р., фортеця 1395 р. та даний об'єкт) відносяться, на думку істориків і археологів, до так званого «літописного Збаража» X-XIII ст. [4].

Отже, виявлений нами на даний час картографічний матеріал дозволяє визначити локалізацію та територіально-планувальну структуру більшості населених пунктів, де знаходяться об'єкти оборонного мурованого зодчества Національного

заповідника «Замки Тернопілля». Це дозволить значно вдосконалити та розширити науково-дослідницький матеріал для їх пристосування до туристично-екскурсійної діяльності.

Посилання

1. Петришин Г.П. Карта Ф. фон Міга (1779-1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Галина Петришин. – Львів, 2006. – 291 с.
2. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса. – К.: Наук. думка, 2005. – 290 с.
3. Державний архів Тернопільської області, ф.186, оп.7-23. 1830-1860. Кадастрові карти Збаража, Язловця, Золотогоотоку, Тереховлі.
4. Ягодінська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодінська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Тернопіль-Збараж: ТНПУ, 2010. – С. 92-97.
5. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919 – 1939. Mapy austro-węgierskie. – http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=43
6. Kartographia Rappersviliiana Polonorum. Muzeum Polskie w Rappersvilu. – <http://mapy.muzeum-polskie.org/katalog-map-crp/polska-krolestwo-polskie.html?start=50>
7. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiéj Rusi...1547-1593 / Maciej Strykowski // t.2, k.12, 1846. – S. 572.

Підставка Р.В. Историко-географические аспекты исследования объектов Национального заповедника «Замки Тернополья»: Збаражский замок

В статье освещены историко-картографические особенности исследования территории современной Тернопольской области, рассмотрено состояние картографирования населённых пунктов региона, где находятся объекты Национального заповедника «Замки Тернополья», обнаружено и изучено большой объём картографического материала кон. XVI – нач. XX в., относящегося к указанному региону и городу Збаражу.

Ключевые слова: историческое картографирование, топографическая и кадастровая карта, йосифинское картографирование.

Pidstavka R.V. Historical and geographical aspects of research of objects of National Reserve «Castles of Ternopilia»: Zbarazh castle

In the article the historical and geographical aspects of research of territory of the modern Ternopil area are reflected, considered the state of mapping of settlements of region, where is objects of National reserve «Castles of Ternopilia», found out and investigational the considerable volume of cartographic material end XVI – beginning XX century that touches the indicated region and city Zbarazh.

Key words: historical mapping, topographical and cadastre map, yosyphinc mapping.

07.02.2011 р.

УДК 904+908 (477.46-21)(082)

А.І. Перепелиця

«ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ ГЕРОЇВ БИТВ З ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКИМИ Й ТУРЕЦЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (1596-1597, 1677-1678 РОКИ)» ТА «СХОДИ З ПІДПІРНОЮ СТІНКОЮ» – ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» займається охороною пам'яток археології, історії, архітектури, ландшафту та монументального мистецтва Чигиринщини. Серед них об'єкти культурної спадщини «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 рр.)» та «Сходи з підпірною стінкою» внесені до Державного реєстру і є пам'ятками історії та архітектури місцевого значення.

Ключові слова: об'єкти культурної спадщини, пам'ятки історії, пам'ятки архітектури, пам'ятки ландшафту, пам'ятки монументального мистецтва, Державний реєстр.

Провідне місце серед напрямків роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» займає дослідження, зберігання та облік пам'яток культурної спадщини, які знаходяться на його теренах. Серед них слід виділити «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 рр.)» та «Сходи з підпірною стінкою» – пам'ятки історії та архітектури місцевого значення. В статті досліджується історична доля цих пам'яток, розкриваються маловідомі сторінки історії Чигирини кінця XVI – другої половини XVII ст., дається характеристика пам'яткоохоронної роботи на Чигиринщині початку XX – XXI ст.

Соціально-економічні зміни у Російській імперії на початку XX ст. зумовили певні зрушення в галузі освіти та культури, але загальний культурно-освітній рівень населення Чигиринщини залишався вкрай низьким. У 1901 р. у Чигирині налічувалось 1753 будинки, в яких проживало 10199 мешканців обох статей. На цей час в місті працювали бібліотека-читальня, двокласне міське чоловіче училище, таке ж і жіноче, три церковнопарафіяльні школи, 6 шкіл грамоти та 16 єврейських хедерів [8, 313].

Слід зазначити, що в перші роки XX ст. була продовжена робота над створенням археологічної карти Чигиринського повіту. Після Указу 1889 року одним із перших дозвіл на розкопки одержав відомий археолог кін. XIX – поч. XX ст. В.В. Хвойка. Навесні 1903 року в історичній частині Чигирини дослідник виявив споруду XV-XVI ст. [16, 17]. В ці роки був закритий цвинтар на Лучці – місцині, яка за спогадами старожилів знаходилась між сучасною вулицею Шмідта та міським стадіоном [10]. Історичні джерела та археологічні знахідки підтверджують, що у XVII ст. біля кожної з церков